

บทความนี้ได้รับการตีพิมพ์ในวารสาร **บัณฑิตศาสตร์** มจร. ปีที่ 5 ฉบับที่ 9 พฤษภาคม – ตุลาคม 2549 (Vol.9 May-Oct. 2006) หน้า 67 - 78.

การบริหารจัดการพระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์^๑

บทนำ

คนไทยประมาณร้อยละ ๕๕ นับถือพระพุทธศาสนา และมีจำนวนมากเป็น "ชาวพุทธตามล้ามะโนคริว" คือขาดความรู้หลักธรรมและละเมียดศีลอันเป็นหลักพื้นฐานที่สำคัญของพุทธศาสนิกชน การ "รับศีล" ก็เป็นการทำตามประเพณีเท่านั้น ซึ่งมีมากขึ้นเรื่อยๆ อย่างน่าวิตก และเกิดขึ้นในทุกระดับชนชั้น ตั้งแต่ระดับชาวบ้านจนถึงชนชั้นปกครองและนักการเมือง

ความหวังในการสร้างคนให้มีคุณธรรม กล่อมเกล่าให้เกิดเป็นทัศนคติ และวินัยในทางปฏิบัติ แนวคิดทำนองนี้ได้มีมาแล้วทั้งในการระบุนโยบายในแผนต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ หรือแผนการศึกษาของชาติก็ตาม แต่ปัญหาก็คือ ไม่เกิดขึ้นในระดับปฏิบัติ เป็นแผนพัฒนาลักษณะคล้ายๆ ราชการ "คุยโหมง ๖ โมงเช้า"

สังคมไทยจึงอยู่ในสภาพ "เด็กไฮเปอร์" ที่ร่นจนขาดทิศทางเชิงบูรณาการในทางปฏิบัติ แม้ปากจะท่องคาถา "เศรษฐกิจพอเพียง" หลักการทางศาสนาและการศึกษาที่ใฝ่คุณธรรมจึงอยู่ในสภาพความหวังในเชิงอุดมคติ ที่สังคมเห็นว่าสำคัญ แต่ยังไม่ถูกนำไปใช้ในเชิงยุทธศาสตร์

ปัญหาที่ท้าทายของพระพุทธศาสนาไทยในยุคโลกาภิวัตน์

ในช่วงไม่กี่ปีที่ผ่านมาได้มีการผลักดันให้มีการปฏิรูปในแวดวงหน่วยงานต่าง ๆ และวงการต่าง ๆ ก็ได้พยายามปฏิรูปตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการเมือง การศึกษา ระบบราชการ สื่อวิทยุโทรทัศน์ และสุขภาพ ฯลฯ แต่ดูเหมือนว่าหนึ่งในบรรดาแวดวงจำนวนหยิบมือที่จะไม่ขยับตัวในเรื่องนี้เลยก็คือวงการพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะคณะสงฆ์ต่างๆ ที่เป็นผู้นำทางสติปัญญาและจิตวิญญาณของสังคมมาช้านาน ได้หวังเอาไว้ว่าวงการนี้จะเป็นการวงการสุดท้ายในสังคมไทยที่ปฏิรูปตนเอง เพราะในที่สุดแล้วความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกย่อมบีบบังคับให้คณะสงฆ์ต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตนเองแต่จะเสมือนเสือหรือหมู ย่อมยากที่จะกล่าว เพราะพระพุทธศาสนาจะต้องฝ่าฟันตะลุยอุปสรรคทั้งปัญหาภายในและปัญหาจากภายนอกวงการพระพุทธศาสนา

^๑ รองศาสตราจารย์ผจญ คำชูสังข์, ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, นักศึกษาคณะบัณฑิต สาขาพุทธศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ก. ปัญหาภายในวงการพระพุทธศาสนา

๑. ความเฟื่องฟูสิ่งปนเปื้อนในพระพุทธศาสนา

เพราะ การเกิดขึ้นลัทธิพิธีและเจ้าสำนักทรงต่าง ๆ **อย่างเฟื่องฟู** เป็นดอกเห็ดและสามารถ “แย่งชิง” ผู้คน ไปจากวัดและพระพุทธศาสนาหลัก ลัทธิพิธีเหล่านี้มีแนวโน้มจะเพิ่มมากขึ้น สาเหตุสำคัญส่วนหนึ่งเป็นเพราะกระแสโลกาภิวัตน์ได้ทำให้ผู้คนมีความหลากหลายทางด้านความเชื่อและความต้องการ (ที่เฉพาะเจาะจง) มากขึ้น ความหลากหลายดังกล่าวเป็นเชื่ออย่างดีให้กับลัทธิพิธีต่าง ๆ ทั้งในวัดและนอกวัด โดยเฉพาะเมื่อพบว่าพระพุทธศาสนาหลักไม่สามารถให้คำตอบหรือสนองความต้องการอย่างเฉพาะเจาะจงลงไปได้ แม้ว่าสิ่งเหล่านี้มิใช่สิ่งเลวร้ายในตัวเอง แต่มันเป็นไสยศาสตร์ที่มาพร้อมกับพระพุทธพาณิชย์ในปัจจุบัน ไม่เพียงแต่จะส่งเสริมความโลภและความประมาทแล้ว ยังบดบังกรอบงำสาระของพระพุทธศาสนาจนเกิดความเข้าใจที่วิปลาสคลาดเคลื่อน แม้กระทั่งหลักธรรมพื้น ๆ เช่น บุญ ทาน กรรม เป็นต้น

๒. การเกิดนิกายใหม่ ๆ

หากว่าคณะสงฆ์อ่อนแอและเรรวนยิ่งไปกว่านี้ ก็เป็นไปได้มากกว่าจะมีนิกายใหม่ที่แสดงตัวอย่างชัดเจนตามอย่างสันตโต โสภและวัดพระธรรมกาย ในอนาคตนิกายใหม่ ๆ โดยเฉพาะที่ไม่แสดงตัวชัดเจน และยังยอมรับอำนาจขององค์กรปกครองสงฆ์บางส่วนจะมีมากขึ้น ด้วยวัตถุประสงค์ที่จำกัดกว่า คือเพื่อตอบสนองความต้องการของผู้เลื่อมใสที่ไม่สมหวังจากพระสงฆ์ทั่วไปหรือเพียงเพราะว่ามีความเชื่อและการปฏิบัติที่แตกต่างไปจากพระสงฆ์ส่วนใหญ่ นิกายอย่างหลังนี้มีแนวโน้มที่จะอยู่อย่างเงียบ ๆ ไม่แยกตัวอย่างเปิดเผยศาสนาใหม่อย่างหนึ่งที่ปฏิเสธไม่ได้ก็คือบริโศคนิยม เพราะมันได้กลายเป็นสิ่งยึดถือของผู้คนจำนวนมากเพื่อตอบสนองความปรองดองจิตวิญญาณ (แม้จะได้ผลเพียงชั่วคราวก็ตาม) ในอีกด้านหนึ่งบริโศคนิยมนั่นเองก็มีส่วนทำให้เกิดลัทธิพิธีและศาสนาใหม่ ๆ ขึ้นมามาก เพราะมันได้กระตุ้นความต้องการทางวัตถุซึ่งทำให้มีลัทธิพิธีและศาสนาใหม่ ๆ เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองหรือรองรับความต้องการดังกล่าวโดยที่บางครั้งไม่สนใจว่าถูกหรือผิดศีลธรรมหรือไม่ ขอเพียงแต่มีเงินเป็นรางวัล หรือรูปธรรมทางวัตถุนิยม

เพราะไม่ได้คิดเปลี่ยนแปลงคณะสงฆ์หรือขยายตัวแสวงหาสาธุศิษย์ เว้นเสียแต่จะถูกกดดันจากคณะสงฆ์จนต้องลุกขึ้นมาประท้วงคัดค้านหรือหากว่าคณะสงฆ์เกิดภาวะยุ่งเหยิงวุ่นวายหรือภาวะอนาธิปไตย จนส่วนกลางไม่สามารถคุมได้ เมื่อนั้นก็จะมีนิกายต่าง ๆ แสดงตัวอย่างเปิดเผย แนวโน้มที่ผู้คนจะเข้าลัทธิพิธีและศาสนาใหม่นับวันจะมีมากขึ้นเพราะตอบสนองความต้องการของคนเฉพาะกลุ่มได้ดีกว่าพระพุทธศาสนาหลัก ซึ่งมีองค์กรที่ใหญ่โตเทอะทะและปรับตัวช้า

ลัทธิพิธีและศาสนาใหม่ดังกล่าวส่วนหนึ่งเป็นเพราะการขยายตัวของลัทธิพิธีและศาสนาใหม่จากต่างประเทศอีกส่วนหนึ่งเกิดจากการคิดค้นผสมผสานภายใน ประเทศเอง อันเป็นผลจากการรับรู้สัมผัสกับศาสนาและลัทธิในกายต่างๆในประเทศอื่นๆ

๓. ปัญหาการตีความด้านพระธรรมวินัย

ความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับนานาชาติซึ่งเกิดขึ้นได้ง่ายและกว้างไกลกว่าแต่ก่อน อันเป็นผลจากกระแสโลกาภิวัตน์จะทำให้เกิดปรากฏการณ์ใหม่ ๆ อีกมากมายในทางพระพุทธศาสนาที่กลายเป็นข้อโต้แย้งถกเถียงในทางธรรมวินัย

ตัวอย่างหนึ่งที่ชัดเจนก็คือ ภิภุณีธัมมบัณฑิตเป็นปรากฏการณ์ทางพระพุทธศาสนาของไทยที่แยกไม่ออกจากการเชื่อมโยงสัมพันธ์กับวงการพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ โดยเฉพาะศรีลังกาเท่านั้น หากยังโยงไปถึงไต้หวัน (ซึ่งเป็นที่มาของภิภุณีในศรีลังกา) และสหรัฐอเมริกา (ซึ่งเป็นแห่งแรกที่เริ่มมีการบวชภิภุณีให้แก่หญิงไทย)

การเคลื่อนไหวเรียกร้องให้มีภิภุณีในเมืองไทย ซึ่งโหมกระหน่ำมากขึ้นเมื่อมีคนไทยไปบวชสามเณรี และภิภุณีที่ประเทศศรีลังกา การบวชภิภุณีเป็นประเด็นหนึ่งซึ่งมีการกล่าวถึงกันมากในวงการชาวพุทธนานาชาติโดยเฉพาะในทศวรรษที่ผ่านมา เช่นเดียวกับที่นักบวชหญิงเป็นประเด็นถกเถียงอย่างกว้างขวางในวงการคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิก แน่แน่นอนว่าประเด็นดังกล่าวเป็นผลจากการที่ทั่วโลกตื่นตัวในเรื่องสิทธิสตรีมากขึ้น

อาจทำให้เกิดการตีความทางด้านพระธรรมวินัยที่ผิดแผกจากจารีตเดิม ดังนั้นจึงอาจนำไปสู่ข้อโต้แย้งถกเถียงอย่างกว้างขวางได้

๔. ปัญหาอื่นๆอีกมากมาย เช่น

- เกิดช่องว่างพระสงฆ์กับฆราวาสต่างมากขึ้น **จึงเริ่มเข้าสู่ลักษณะ”สามีกับภรรยาใกล้จะหันหลังให้กัน”** เพราะฆราวาสโดยเฉพาะในเมืองเข้าไปรับรู้และเกี่ยวข้องกับความเปลี่ยนแปลงกระแสโลกาภิวัตน์อย่างเต็มที่ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ยังเก็บตัวอยู่ในวัด ไม่ไปรับรู้กับความเปลี่ยนแปลงอะไรเลย

- ข่าวอื้อฉาวเกี่ยวกับพระสงฆ์และการที่สถาบันสงฆ์ถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนักโดยสื่อมวลชน ซึ่งทำให้ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ตกต่ำลงอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน เมื่อผนวกกับความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ

- กระแสโลกาภิวัตน์ได้คุกคามบั่นทอนพระพุทธศาสนาอย่างหนักหรือผลักดันพระพุทธศาสนาถอยร่นไปอยู่ที่ “ชายขอบ” ของสังคมไทยฯ

ข. ปัญหาจากภายนอกวงการพระพุทธศาสนา

๑. ความเหลื่อมล้ำในสังคมโลก

มีความสุดโต่งหรือความสุดขั้ว(Extreme)เกิดขึ้นหลายประการในยุคที่เรียกว่าโลกาภิวัตน์นี้ อย่างสุดขั้วประการแรกที่เราเห็นชัดเจนก็คือความแตกต่างระหว่างคนมีจะกินที่เหลือเพื่อกับคนที่ไม่มีอันจะกิน อาทิ

คนรวยที่สุดในโลก๓คนมีทรัพย์สินรวมกันแล้วมากกว่าผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ ของประเทศที่ยากจนที่สุด ๔๘ ประเทศรวมกัน

คนรวยไม่กี่ร้อยคนมีสินทรัพย์รวมกันเท่ากับคนยากจน ๒,๕๐๐ ล้านคน หรือเกือบครึ่งโลก

มีคน ๓,๐๐๐ ล้านคนขาดสารอาหารปกกันพื้นฐาน ในจำนวนนี้ ๑,๓๐๐ ล้านขาดน้ำ ๘๐๐ ล้านขาดอาหาร ซึ่งหากจะให้คนมีน้ำสะอาดและสารอาหารปกกันพื้นฐานใช้อย่างทั่วถึง ต้องใช้เงิน ๕,๐๐๐ ล้านเหรียญ แต่ปรากฏว่าเงินจำนวนนี้เทียบไม่ได้เลยกับเงินที่คนในยุโรปและสหรัฐจ่ายค่าน้ำหอม ซึ่งมากถึง ๑๒,๐๐๐ ล้านเหรียญ ในทำนองเดียวกันเงินค่าไอศกรีมของคนยุโรปรวมกันแล้ว ๑๑,๐๐๐ ล้านเหรียญ ยังมากกว่าเงินที่จำเป็นสำหรับจัดการศึกษาให้แก่คนทั่วโลก คือ ๖,๐๐๐ ล้าน

การแบ่งเป็นขั้วระหว่างโลกแห่งวัตถุนิยมและเทคโนโลยี กับโลกแห่งความเคร่งศาสนาจาริตและพระเจ้า ซึ่งมีผู้ตั้งฉายาว่า McWorld กับ Jihad **ทั้งสองสุดขั้วนี้สร้างความบอบช้ำต่อผู้บริโภคที่มากต่อมากมายโดยเจตนาและไม่ตั้งใจ**

ความคิดวัตถุนิยมแบบสุดขั้วที่เห็นว่า พฤติกรรมและชะตากรรมทั้งหมดของคนเรา (ไม่เว้นแม้กระทั่งความเจ้าชู้และความเสียดสี) ถูกกำหนดโดยยีนซึ่งอยู่ในเซลล์ ส่วนจิตใจก็เป็นเรื่องของปรากฏการณ์ทางชีวเคมีของก้อนเนื้อที่เรียกว่าสมอง แม้แต่ความเชื่อเรื่องพระเจาก็ถูกปลุกฝังมาอยู่ในโครงสร้างของสมองตั้งแต่เกิด ขณะเดียวกันก็เกิดความคิดแบบจิตนิยมสุดขั้วที่มอบชีวิตไว้กับการคลบ้นดาลของพระเจ้า สำนักทรง ไสยศาสตร์ ลัทธิพิธีที่มีใหม่ ๒-๓ ศาสนาทุกวัน เฉพาะในญี่ปุ่นซึ่งเจริญด้วยเทคโนโลยีมีศาสนาและลัทธิพิธีถึง ๑๒๐,๐๐๐ ศาสนา

ความคิดวัตถุนิยมแบบสุดขั้วในกระแสโลกาภิวัตน์ที่กล่าวมานั้นได้เป็นเครื่องมือสำคัญในการแผ่ขยายระบบทุนนิยมให้ครอบคลุมทั่วทั้งโลกอย่างไม่มีขอบเขตในนามการค้าเสรี ยิ่งโลกเข้าสู่โลกาภิวัตน์แบบเศรษฐกิจเสรีมากเท่าไร ผู้คนก็ยากจนมากขึ้นเท่านั้น พร้อม ๆ กับช่องว่างที่ถ่างกว้างขึ้นระหว่างคนรวยกับคนจน

๒. ความขัดแย้งและวิกฤตการณ์ทางจิตวิญญาณ

การแข่งขันแย่งชิงและคืบร่นปกป้องผลประโยชน์ในยุคโลกาภิวัตน์นับวันจะดุเดือด เข้มข้นมากขึ้น ผลตามมาก็คือผู้คนเกิดความเครียดความวิตกกังวลมากขึ้น ควบคู่ไปกับความโกรธเกลียดชิงชังพร้อมท่องคาถา“ไม่ยุติธรรม” ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลกระทบต่อผู้อื่นเท่านั้น หากยังสุมจิตใจตนเองให้ร้อนรุ่มไปด้วย ซึ่งเป็นความเร่าร้อนในระดับจิตวิญญาณที่แพร่หลายไปทุกหนทุกแห่งด้วยความผันผวนปรวนแปรอย่างรวดเร็ว ที่บริโภคนิยมระบดไปถึง

๓. บริโภคนิยมแพร่หลาย

กระแสโลกาภิวัตน์ไม่เพียงแต่เสริมความเข้มแข็งให้แก่โครงสร้างทางเศรษฐกิจที่สนองอำนาจทุนนิยมเท่านั้น หากยังเสริมสร้างทัศนคติและค่านิยมที่เป็นประโยชน์ต่ออำนาจทุนนิยมอีกด้วยได้แก่บริโภคนิยม ที่ถือเอาความเจริญเติบโตทางวัตถุและเงินตราเป็นเป้าหมายสูงสุด ใช้หลัก “ตัดหางปลิงปัญหา” โดยกระตุ้นความเห็นแก่ตัวเพื่อเป็นพลังขับเคลื่อนเศรษฐกิจ โดยที่โครงสร้างดังกล่าวยังไปกำหนดการศึกษาและก่อให้เกิดความสับสนในสังคมที่เน้นการแข่งขันและถือเอาผลตอบแทนทางวัตถุเป็นหลัก ในอีกด้านหนึ่งบริโภคนิยมก็เป็นผลโดยตรงจากสื่อในยุคโลกาภิวัตน์ที่ถูกอำนาจทุนครอบงำจนมุ่งกระตุ้นการบริโภคเป็นหลัก ไม่ใช่แต่สื่อโฆษณาเท่านั้น กระทั่งสื่อข้อมูลข่าวสารก็ถูกกำหนดด้วยจุดมุ่งหมายดังกล่าว จนมีเนื้อหาและรูปแบบที่ไม่ต่างจากความบันเทิงคือเสนอขายความตื่นเต้น น่าตื่นตาตื่นใจ ในขณะที่สื่อบันเทิงก็เต็มไปด้วยทัศนคติวัตถุนิยม และส่งเสริมบริโภคนิยมแอบแฝงซ่อนเร้นไม่โดยตรงก็โดยอ้อม ทั้งนี้ยังไม่ต้องพูดถึงการเอารัดเอาเปรียบและการก่ออาชญากรรมอันเป็นผลจากวัตถุนิยมและบริโภคนิยมโดยตรง **ซึ่งไม่เป็นไปเพื่อวิชาจรณสัมปັນโนลย**

ปัญหาที่กล่าวมานั้นแม้จะเป็นปัญหาที่เกิดกับสังคมทั่วไปหรืออยู่“นอก”แวดวงพระพุทธศาสนา แต่ก็ล้วนมีผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาทั้งโดยตรงและโดยอ้อมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การแพร่หลายของลัทธิพิธีและศาสนาใหม่หมายถึงอะไร หากไม่ใช่การดึงคนออกจากพระพุทธศาสนาหลักหรือคณะสงฆ์ ทำให้แวดวงของพระพุทธ ศาสนาหลักตีบหดแคบลงไปเรื่อย ๆ จนอาจกลายเป็นความเชื่อของคนส่วนน้อยในสังคมท่ามกลางลัทธิพิธีและศาสนาใหม่ ๆ มากมายที่รวมกัน “ยึด” พื้นที่ในสังคม แม้ว่าดูภายนอกลัทธิพิธีและศาสนาใหม่นี้บางส่วนยังอยู่ในร่างของพระพุทธศาสนาหลัก ก็ตาม (เช่น วัดพระธรรมกาย)

นอกจากนั้นลัทธิพิธีและศาสนาใหม่ดังกล่าวในที่สุดอาจเข้าไปมีอิทธิพลต่อคำสอนและการปฏิบัติของพระพุทธศาสนาหลักจนถึงกับวิปลาสจากหลักการเดิมก็ได้ เพราะจุดอ่อนของพระพุทธศาสนาก็คือการชอบประนีประนอมหรือการกลมกลืนกับลัทธิศาสนาอื่นได้ง่ายจนสูญเสียหลักการของตน ดังที่รับเอาอิทธิพลของฮินดูไปมากมายจนถูกฮินดูกลืนไปในที่สุด(ป.อ.ปยุตโต

๒๕๓๕ : ๕๕-๕๗) หรือการประสานกับไสยศาสตร์ในท้องถิ่นจนบางที่ถูกกลืนไป นั่นเป็นเรื่องราวในอดีตแต่ที่กำลังเกิดขึ้นแล้วในปัจจุบันก็คือการถูกศาสนาบริโคนิยมกลืนจนกระทั่งพุทธพาณิชย์เพื่อฟูไปทุกหนแห่ง ขณะที่วิถีชีวิตของพระสงฆ์ก็ถูกรอบงำด้วยวัตถุนิยมมากขึ้น จนสอนแต่เรื่องความสำเร็จทางโลกล้วน ๆ แม้แต่ปริมาณของบุญก็เริ่มถูกกำหนดด้วยจำนวนเงินที่บริจาค **แผ่กระจายมากยิ่งขึ้น**

ความจำเป็นสำหรับพระพุทธศาสนาในอนาคตเพื่อให้ทันกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกซึ่งถูกรอบงำทางวัตถุนิยม

ปัญหาทั้งภายในและภายนอกที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นเพียงบางส่วนของปัญหาที่พระพุทธศาสนาจะต้องเผชิญหรือกำลังเผชิญอยู่ เนื่องจากปัญหาเหล่านี้ไม่ใช่ปัญหาใหม่ไปเสียหมด แต่จะมีความเข้มข้นรุนแรงขึ้นดังได้กล่าวแล้วว่าพระพุทธศาสนาต้องมีการปรับตัวอย่างมากจึงจะเผชิญกับปัญหาเหล่านี้ได้ โดยเฉพาะคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นฝ่ายที่มีหน้าที่รับผิดชอบกับพระพุทธศาสนาโดยตรง อีกทั้งเป็นองค์กรขนาดใหญ่องค์กรเดียวของพุทธบริษัทที่มีอยู่ในเวลานี้ (ในขณะที่รัฐหรือกรมการศาสนาและสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติไม่อาจเรียกว่าเป็นพุทธบริษัทได้ ส่วนฆราวาสเองก็ไม่มีองค์กรระดับเดียวกับคณะสงฆ์) ดังนั้นจึงต้องรับหน้ากับหลายปัญหา อีกทั้งยังถูกคาดหวังจากชาวพุทธให้แก้ไขปัญหาด่าง ๆ ในวงการพระพุทธศาสนาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การแก้ปัญหาพุทธพาณิชย์ด้วยการออกกฎหมายห้ามทำในวัดหรือแก้ปัญหาความขัดแย้งทางธรรมวินัยด้วยการสึกพระที่เห็นขัดแย้งอย่างที่เคยทำในอดีตนั้นไม่อาจทำได้แล้ว เพราะปัญหาจะไม่หมดไปด้วยการใช้อำนาจเท่านั้นแม้จะเป็นการใช้อำนาจที่ชอบธรรมก็ตาม คณะสงฆ์จะต้องปฏิรูปอย่างจริงจังเพื่อเป็นองค์กรที่นำผู้คนด้วยปัญญาและคุณธรรมที่มีการร่วมมือทุกภาคส่วน ไม่ใช่องค์กรแห่งอำนาจการแก้ปัญหาความขัดแย้งหรือเห็นต่างทางธรรมวินัยควรกระทำด้วยวิถีแห่งปัญญา คือการชี้แจงแสดงเหตุผลและนำข้อเท็จจริงทางธรรมวินัยมากล่าวแก้หักล้างโดยเปิดโอกาสให้อีกฝ่ายแสดงความเห็นต่างได้ ทั้งนี้โดยสาธารณชนมีส่วนรับรู้และแสดงความเห็นได้ วิธีการนี้จะทำให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจเพิ่มขึ้นว่าอะไรเป็นธรรมเป็นวินัย อะไรไม่ใช่ธรรมไม่ใช่วินัยอีกทั้งคำวินิจฉัยของคณะสงฆ์ก็จะเป็นที่ยอมรับของประชาชนและบังเกิดผลในทางปฏิบัติได้โดยไม่ต้องพึ่งอำนาจรัฐ วิถีแห่งปัญญายังรวมถึงการเผชิญหน้ากับการท้าทายด้วยการปรับปรุงตัวเองให้ประชาชนเลื่อมใสศรัทธามากขึ้นมิใช่ตอบโต้ด้วยการขับผู้ท้าทายออกไปจากคณะสงฆ์ หรือใช้อำนาจรัฐจัดการ

วิธีหนึ่งที่มีผู้เสนอก็คือการทำสังคายนาในรูปแบบใหม่โดยจัดประชุมร่วมกันระหว่างบรรพชิตที่เป็นผู้ทรงความรู้ความสามารถทางด้านปริยัติและปฏิบัติ รวมทั้งคฤหัสถ์ที่มีความรู้ความ

เข้าใจในพระธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง เพื่อหาความเข้าใจหรือ “ข้อตกลงร่วมกัน” เกี่ยวกับพระธรรมวินัยโดยมีมติแต่ละเรื่องชัดเจนเพื่อเป็นบรรทัดฐานพร้อมกันนั้นก็หาข้อตกลงร่วมกันในเรื่องที่เป็นประเด็นปัญหาร่วมสมัย โดยขยายความหมายของธรรมวินัยให้ครอบคลุมถึงสิ่งที่เป็นปัญหาในสถานการณ์ปัจจุบัน ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางสำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์ วิธีดังกล่าวแม้จะช่วยแก้ปัญหาในวงการคณะสงฆ์และพระพุทธศาสนาโดยรวมได้ไม่มากนักน้อยแต่ก็ยากที่จะเกิดขึ้นได้ภายใต้โครงสร้างคณะสงฆ์ปัจจุบัน คณะสงฆ์ที่ได้รับการปฏิรูปจนมีความเข้มแข็งในทางสติปัญญาเท่านั้นถึงจะทำให้วิธีการดังกล่าวเป็นจริงขึ้นได้

อย่างไรก็ตามควรย้ำในที่นี้ว่าพระพุทธศาสนาไม่ควรปรับเปลี่ยนตนเองเพื่อแก้ปัญหาภายในเท่านั้น หากควรใส่ใจกับปัญหาที่เกิดขึ้นกับสังคมรอบตัวการปฏิรูปในอดีตรวมถึงปัญหาภายในวงการพระพุทธศาสนาหรือคณะสงฆ์เท่านั้น แต่ไม่ได้คิดปรับตัวพระพุทธศาสนาเพื่อเข้าไปแก้ไขปัญหาหรือรับมือกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้นกับสังคมในยุคปัจจุบันพระพุทธศาสนาไม่อาจใช้ทำที่ดังกล่าวได้เลย ในข้อนี้พระธรรมปิฎกได้เตือนว่า หากสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจปรุงแต่งและแรงกระทบจากปัจจัยภายนอก โดยที่พระพุทธศาสนาแทบไม่มีส่วนร่วมสร้างสรรค์ควบคุมด้วยเลย สิ่งนี้อาจเกิดขึ้นตามมาก็คือ “เมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนา สภาพเช่นนั้นก็จะมีผลกระทบต่อพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจเป็นไปได้ขั้นที่การปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาไม่อาจเป็นไปได้เลย หากเป็นไปเช่นนั้นก็อาจนับได้ว่าเป็นการปล่อยปละละเลยตกอยู่ในความประมาทอย่างหนึ่งของชาวพุทธ”(ป.อ.ปยุตโต)

กระแสโลกาภิวัตน์ทำให้เกิดความต้องการที่สวนทางกันและทำให้ผู้คนมีความขัดแย้งภายในตนเองมากยิ่งขึ้น นับวันจะเพิ่มขึ้นเพราะต้องการ ๒ สิ่งที่สวนทางกัน เช่น ต้องการทั้งความสะดวกสบายจากวัตถุและความสงบสุขในจิตใจ (กล่าวอีกนัยหนึ่งต้องการทั้งเงินและพระเจ้า) อยากรักษ์ธรรมชาติแต่ก็อยากได้เจ็อน (หรือโรงไฟฟ้านิวเคลียร์) ต้องการเป็นไทยและเทศพร้อมกันหรือต้องการประชาธิปไตยแต่อยากได้ คมช. มาเป็นผู้นำ

ผลพวงที่จะตามมาในอนาคตก็คือความสับสน สับสนระหว่างความจริงกับความเสมือนจริง เทคโนโลยีคอมพิวเตอร์และการหมกมุ่นในไซเบอร์สเปซจะทำให้ความเสมือนจริงแยกออกจากความจริงได้ยากขึ้น นอกจากนั้นยังมีความสับสนอันเนื่องมาจากความหลากหลายของทางเลือกจนเลือกไม่ไหว อีกทั้งยังสับสนเพราะไม่มีเกณฑ์ตัดสินแน่ชัดว่าอะไรดีอะไรไม่ดี อะไรถูกอะไรผิดอะไรเป็นหลักอะไรเป็นรอง อะไรจำเป็นอะไรไม่จำเป็น สัมพัทธนิยม (relativism) ในทางวัฒนธรรมทำให้เกณฑ์ตัดสินถูกผิดไม่อาจใช้ได้เหมือนก่อน

ถ้าพระพุทธศาสนาจะมีความสำคัญสำหรับอนาคต ส่วนหนึ่งก็เพราะสามารถเยียวยาวิกฤตการณ์ทางจิตวิญญาณของผู้คนที่ได้รับพิษภัยจากบริโภคนิยมได้ แนวทางแบบบูรณาการหรือองค์รวมของพระพุทธศาสนาสามารถช่วยให้บุคคลเข้าถึงความเต็มอิมของชีวิตและตอบสนองความปรารถนาในทางจิตวิญญาณได้ระบบไตรสิกขาของพระพุทธศาสนาที่เริ่มด้วยเรื่องศีลหรือการฝึกฝนในทางพฤติกรรม ช่วยให้บุคคลรู้จักประมาณในการบริโภคเห็นคุณค่าของการลด การสละ และการให้ มิได้คิดแต่จะเอาหรือได้ถ่ายเดียว คำสอนในทางสมาธิช่วยให้บุคคลยินดีและมีความสุขในสิ่งที่ตนมีและหามาได้โดยชอบธรรม ไม่หลงเป็นทาสการบริโภคและการโฆษณาเพราะสามารถเข้าถึงความสุขจากภายในได้โดยไม่ต้องอิงวัตถุหรือแบรนด์เนม ทำให้สมองกับหัวใจประสานกลมกลืนได้มากขึ้น ส่วนการฝึกฝนในทางปัญญานั้นจะช่วยให้เห็นถึงสาระและธรรมชาติที่แท้จริงของชีวิตแยกแยะได้ว่าอะไรคือคุณค่าแท้ อะไรคือคุณค่าเทียม อะไรคือประโยชน์ อะไรไม่ใช่ประโยชน์ แม้พระพุทธศาสนาจะไม่ได้มองความจริงเป็นคำขาวแยกแยะชัดเจน แต่ก็ช่วยให้บุคคลมีเกณฑ์ในการตัดสินใจและดำเนินชีวิตได้ มิใช่เพื่ออยู่ในโลกอย่างกลมกลืนผาสุกกับผู้คนเท่านั้น แต่เพื่อเป็นอิสระเหนือโลกในที่สุด

แต่พระพุทธศาสนาที่กล่าวข้างต้นย่อมมิใช่พระพุทธศาสนาอย่างที่เห็นคายนั่นทั่วไปในสังคมไทยเวลานี้ อีกทั้งไม่ใช่พระพุทธศาสนาที่เราจะได้เห็นในอนาคตอันใกล้ด้วย ถ้าเช่นนั้นพระพุทธศาสนาดังกล่าวจะเป็นแค่ความฝันหรือไม่ นี่เป็นโจทย์ของปัญหาที่เราต้องช่วยกันตอบ

แนวโน้มไปสู่ภาพที่เลวร้ายเริ่มเป็นจริงขึ้นทีละน้อยๆ ในเมืองไทย แต่หากชาวพุทธพากันนิ่งดูคายนแล้วคิดกันว่า “ไม่ใช่ของกูผู้เดียว” พระพุทธศาสนาไทยในอนาคตก็เป็นที่ได้อย่างมากเพียงแค่ร่างทรงของบริโภคนิยมและวัตถุนิยมเท่านั้นและในที่สุดก็จะคายนั่นซากเหมือนไดโนเสาร์/หรือสุนัขที่ถูกรถชนนอนตายอยู่ข้างถนนเพราะตามไม่ทันกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกซึ่งถูกรอบงำทางวัตถุนิยมจนเกินที่จะพรรณนา.....

ประวัติศาสตร์แห่งความชอกช้ำในอดีตที่ผ่านมา พระพุทธศาสนาต้องเผชิญกับภัยคุกคามจากภายนอกที่มาในรูปแบบต่างๆ หลายครั้งหลายหน ทำให้พระพุทธศาสนาสูญสิ้นไปในดินแดนหลายแห่ง รวมทั้งในดินแดนซึ่งเป็นต้นกำเนิดของพระพุทธศาสนาเอง ภัยคุกคามนี้มาจากศาสนาและลัทธิความเชื่ออื่น ซึ่งมองพระพุทธศาสนาเป็นคู่แข่งหรือศัตรู จึงจ้องทำลายพระพุทธศาสนาทั้งทางตรงและทางอ้อม ทางตรงก็คือการเข้ารุกรานทำลายพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาแห่งสันติ ด้วยความเหี้ยมโหดป่าเถื่อนแห่งอำนาจทางทหาร หรือการยึดอำนาจในรัฐพระพุทธศาสนาและสถาปนาศาสนาอื่นขึ้นแทนที่ ส่วนทางอ้อมก็คือการตีความบิดเบือนคำสอนในพระพุทธศาสนาให้เป็นคล้ายดังศาสนาอื่น และถูกศาสนาอื่นกลืนไปในที่สุด เหตุการณ์ในอดีตเหล่านี้เป็นบท

เรียนควรที่ชาวพุทธในทุกหมู่เหล่าทั้งพระสงฆ์ ประชาชน และรัฐควรตอกคิดไว้ในสายเลือดของลูกหลานเพื่อจะร่วมมือกัน

อย่างน้อยสิ่งแรกน่าจะร่วมกันคิดในปัจจุบันนี้คือยกร่าง พ.ร.บ. พุทธบริษัทสี่ หรือ พ.ร.บ. พระพุทธศาสนาแห่งชาติฉบับใหม่ขึ้น เพื่อนำไปสู่การปฏิรูปพระพุทธศาสนา ให้สามารถแก้ปัญหาและขจัดภัยคุกคามทั้งจากภายในและจากภายนอก รวมทั้งเผชิญกับความท้าทายอย่างใหม่ ๆ ของยุคสมัยปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วได้ และควรจะเน้นความเป็น “ประชาสังคม” (Civil Society) กล่าวคือ การกระจายอำนาจ และระบบช่วยกันรังสรรค์ซึ่งกันและกัน ในหมู่พุทธบริษัทสี่ ทั้งฝ่ายบรรพชิตและฆราวาส

การที่กำหนดให้ฆราวาสมีบทบาทในการบริหารจัดการการพระพุทธ ศาสนาดังนั้น อย่างน้อยในทางหนึ่งก็เพื่อให้พระภิกษุสงฆ์มีเวลามากพอในการศึกษาและปฏิบัติธรรม อันเป็นหน้าที่สำคัญของพระสงฆ์ ตามหลักแห่งไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา) เพื่อนำความรู้จากการศึกษาปฏิบัตินั้นมาสั่งสอนประชาชน เหตุที่จะก่อให้เกิดเรื่องอื้อฉาวต่างๆ ก็จะลดน้อยลง ในอีกทางหนึ่งก็เพื่อให้ฆราวาสได้เข้ามาทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยตรง และส่งเสริมพระภิกษุสามเณรในด้าน การศึกษาและการปฏิบัติธรรมอย่างเต็มที่ ไม่ต้องมาพะวงกับเรื่องการบริหารศาสนสถานหรือศาสน วัตถุ ตามหลักการที่ว่า “ประชาชนควบคุมหรือบริหารพระสงฆ์ในเชิงวัตถุ และพระสงฆ์ควบคุม หรือบริหารประชาชนในเชิงจิตใจ” อันเป็นหลักการที่ยังความเข้มแข็งมาสู่พระพุทธ ศาสนาและ ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองบนผืนแผ่นดินไทยจากอดีตจวบถึงปัจจุบันเป็นเวลานับพันปี เรา จำเป็นต้องอย่างเร่งด่วนที่ต้องมีองค์กรเพื่อผลิตตัวแทนชาวพุทธฝ่ายโลกที่เป็น สส. สว. แบบ พระเจ้าพิมพิสาร อชาตศัตรู พระเจ้าอโศกมหาราช หรือแบบพ่อขุนรามคำแหง พระเจ้าลิไท พระเจ้า ไตรโลกนาถ พระนารายณ์มหาราช แม้กระทั่งพระมงกุฎเจ้าอยู่หัวเป็นต้น เป็นกระบอกเสียงอย่าง แท้จริง เราไม่ต้องการตัวแทนชาวพุทธที่ดีแบบอานันท์ ปันยารชุน ทักษิณ ชินวัตร หรือแบบ พล อ. สุรยุทธ์ จุลานนท์ ? เพราะอะไรก็ขอให้ดูตัวอย่างชาวพุทธผู้บริสุทธิ์ ๓ จังหวัดภาคใต้ที่ทุกขระทม อยู่ขณะนี้ ประเทศนี้มีแต่ผู้นำบริหารงานแบบ “เด็กไฮเปอร์” หรือไหน ?

ถ้าได้มีตัวแทนชาวพุทธฝ่ายโลกเป็นกระบอกเสียงอย่างแท้จริง อลัชชีในพระพุทธ ศาสนาจะถูกลดออกไป และภัยจากลัทธิความเชื่อนอกพระพุทธศาสนาจะมีอาจเข้ามาข่มขู่ได้โดย ง่าย ตรงกันข้ามพระพุทธศาสนาจะให้ความร่มเย็น ทั้งแก่ชาวพุทธและศาสนิกของศาสนาอื่นใน สังคมไทย บนพื้นฐานแห่งการไม่เบียดเบียนกัน ภายใต้บรรยากาศเช่นนี้พระพุทธศาสนาจะกลับฟื้น คืนสู่ความเจริญรุ่งเรืองบนผืนแผ่นดินไทยอีกครั้งหนึ่งและจะเป็นที่พึงแก่ชาวโลกในการแก้ไข วิฤตการณ์นานัปประการเพื่อให้ทันกับกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกที่โลกเผชิญอยู่ใน ปัจจุบัน.....

บรรณานุกรม

- กิติรัตน์ สีหพันธ์ .๒๕๓๓. *การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔-พ.ศ.๒๔๖๘* วิทยานิพนธ์
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เกษียร เดชะพีระ .๒๕๓๕. *บริโกลความเป็นไทย* ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (บก.) จินตนาการสู่ปี ๒๐๐๐: *นวัตกรรมเชิง
กระบวนการศึกษาด้านไทยศึกษา* . กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ขนิษฐา ศรีไพบุลย์, กิติ ยิงยงใจสุข. ๒๕๓๕. *“พฤติกรรมและความเชื่อทางศาสนาของนักศึกษา
ชาวพุทธในมหาวิทยาลัยของรัฐในกรุงเทพมหานคร” พุทธศาสนศึกษา ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓
กันยายน-ธันวาคม ๒๕๓๕.*
- เลิข, เอ. โทมัส . ๒๕๒๘. *“ความซับซ้อนในระบบศาสนาของไทย” บุญจิราถึงสุข แปล จุลสารไทย
คดีศึกษา ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒-๓ สิงหาคม ๒๕๒๘.*
- จริยา นวลนรินทร์ .๒๕๓๕. *“พิธีปลุกเสกพระเครื่อง: ภาพสะท้อนขนบธรรมเนียมในหมู่ชาวพุทธไทย”
พุทธศาสนศึกษา ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑ มกราคม-เมษายน ๒๕๓๕.*
- จำนง อติวัฒน์สิทธิ์. ๒๕๓๘. *“การบวชในสังคมไทย” พุทธศาสนศึกษา ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๒
พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๓๘.*
- จุฬพงษ์ จุฬรัตน์ . ๒๕๔๒. *“ตีพระสงฆ์ในสยามประเทศ” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๗
พฤษภาคม ๒๕๔๒.*
- ชาญณรงค์ บุญหนุน. ๒๕๔๓. *“การสังคายนาในมุมมองใหม่: หนทางสู่การแก้ปัญหาคณะสงฆ์
ไทยปัจจุบัน” พุทธศาสนศึกษา ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๒ พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๔๓.*
- นรินทร์ ภาษิต. ๒๕๔๔. *แอลกอฮอล์เรื่องสามแฉกรัตน์วิวงศ์* . กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย.
- นฤมล ธีรวัฒน์. ๒๕๒๕. *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.*
- นิธิ เอียวศรีวงศ์
๒๕๓๔. *“พุทธกับไสย” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๔*
๒๕๓๖ ก. *“อนาคตขององค์กรสงฆ์” มองอนาคต* . กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา.
๒๕๓๗. *“ลัทธิพิธีเจ้าแม่กวนอิม” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๓๗*
๒๕๔๑. *“พระกับสังคม (๒)” มติชนสุดสัปดาห์ วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๑.*
๒๕๔๓ ก. *พุทธศาสนาในความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย* . กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
ข. *คนจนกับนโยบายการทำให้เงินของรัฐ* . กรุงเทพฯ: คณะกรรมการการเผยแพร่
และส่งเสริมงานพัฒนา.
๒๕๔๕. *ก่อนยุคพระศรีอริย์* . กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ประเวศ วะสี. ๒๕๓๐. *พุทธธรรมกับสังคม* . กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน.
- ปาริชาติ สุวรรณบุปผา. ๒๕๔๕. *แม่ชีกับการกิจการศึกษาในประเทศไทย* . กรุงเทพฯ:
สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.

- ป.อ. ปยุตโต. ๒๕๒๓. *สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ๒๕๒๘. *รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคมเพื่อสังคมไทยร่วมสมัย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เทียนวรรณ.
- ๒๕๒๘. *การศึกษาของคณะสงฆ์: ปัญหาที่รอทางออก*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ โกมลคีมทอง.
- ----- . *ทิศทางการศึกษาของคณะสงฆ์*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ๒๕๓๖ . *สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- ๒๕๓๘. *การพัฒนาที่ยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ โกมลคีมทอง.
- ๒๕๔๒. *กรณีธรรมกาย* (ฉบับเพิ่มเติม-จัดลำดับใหม่)
- ๒๕๔๔. “ประวัติการพระศาสนาจากสุโขทัยสู่รัตนโกสินทร์” *ข่าวสด* ฉบับวันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๓๓.
- ปิ่น มุกข์นิต, พ.อ. ๒๕๐๖. *เทียนจากอินเดีย: สารคดีวิจารณ์ งานประพันธ์ลำดับที่ ๑๕*. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. ๒๕๒๘. “พุทธลักษณะกับการเปลี่ยนแปลงสำนักทางพุทธศาสนาในประเทศไทย” *อักษรศาสตร์* ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑.
- พระไพศาล วิสาโล. ปรับปรุงจากเค้าโครงการบรรยายในหัวข้อ“ยุคแห่งความศุคซัว”จัด โดยโครงการ Asian Public Intellectual Fellowship ของมูลนิธินิธิปปอน ณ ห้องประชุมจุมภฏ บริพัตร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๔๖.
- พระไพศาล วิสาโล. ๒๕๔๖. *พุทธศาสนาไทยในอนาคต : แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- เมธีธรรมภรณ์, พระ (ประยูร ธรรมจิตโต). ๒๕๓๕. *ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ไรท์, ไมเคิล . ๒๕๓๔. “ผี-พุทธ-พราหมณ์ สามเฒ่าของศาสนาสยาม” *ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๔
- วงศ์ไทย, พระมหา, ศรีลาภย์. ๒๕๔๒. *ศึกษาวิเคราะห์ปัญหาการศึกษาของคณะสงฆ์ในประเทศไทย*
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหิดล
ส.ศิริรักษ์.
๒๕๒๖. *พุทธทัศนะเพื่อการสร้างสรรค์สังคมใหม่*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เทียนวรรณ
๒๕๓๓. *พรมแดนทางสังคมของพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- สมบัติ จันทร์วงศ์. ๒๕๓๒. “ศาสนากับการเมือง: ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และ
วิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ” *รัฐศาสตร์สาร* ปีที่ ๑๔
ฉบับที่ ๓- ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑
- สายชล วรรณรัตน์. ๒๕๒๕. *พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๕๒)* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหา
บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ . ๒๕๓๘. *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔-
พ.ศ.๒๔๗๕*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.